

Les comunitats humanes a Menorca durant l'edat del bronze: el jaciment de Cornia Nou

Montserrat Anglada*
Antoni Ferrer**
Lluís Plantalamor***
Damià Ramis****
Mark Van Strydonck*****

Resum

En aquest article es presenten les dades recollides durant les cinc campanyes d'excavació realitzades al jaciment talaiòtic de Cornia Nou (Menorca). Al llarg d'aquests cinc anys s'ha intervingut a dues zones del poblat: un talaiot que constitueix l'entrada a un recinte emmurallat, que podria constituir tal vegada el nucli original de l'assentament; i un gran edifici de caire monumental adossat a un altre talaiot. En aquest edifici s'hi ha documentat una fase d'ocupació, no necessàriament identificable amb el moment de construcció de l'estructura, que es pot situar, a partir de les datacions radiocarbòniques, entre els anys 1100 i 900 BC.

Resumen

En este artículo se presentan los datos recogidos durante las cinco campañas de excavación realizadas al yacimiento talayótico de Cornia Nou (Menorca). A lo largo de estos cinco años se ha intervenido en dos zonas del poblado: un talayot que constituye la entrada a un recinto amurallado, que podría constituir tal vez el núcleo original del asentamiento; y un gran edificio de cariz monumental adosado a otro talayot. En este edificio se ha documentado una fase de ocupación, no necesariamente identificable con el momento de construcción de la estructura, que se puede situar, a partir de las dataciones radiocarbónicas, entre los años 1100 y 900 BC.

INTRODUCCIÓ: MENORCA I LA MEDITERRÀNIA DURANT L'EDAT DEL BRONZE

El primer poblament humà de Menorca, igual que el de la major part de les illes de la Mediterrània, és relativament tardà. Fins al moment, les datacions radiocarbòniques més antigues que evidencien presència humana no es poden situar gaire més enllà de finals del III mil·lenni BC (Alcover,

Ramis, Coll, Trias, 2001). L'estudi d'alguns dels conjunts ceràmics associats als sepulcres megalítics (Depalmas, Plantalamor, 2003; Plantalamor, Anglada, Ferrer, en premsa) i algunes datacions realitzades amb el mètode de la termoluminiscència (Garcia, 1998) semblen apuntar, malgrat tot, que la presència humana seria un poc més antiga.

Les comunitats humanes que habiten Menorca durant el III i el II mil·lenni presenten una sèrie de trets culturals peculiars, que també es documenten, en molts casos, a l'illa de Mallorca. Les estructures

* Museu de Menorca. Avinguda Dr. Guàrdia, s/n, 07701, Maó. <munsangladafontestad@gmail.com>

** Museu de Menorca. Avinguda Dr. Guàrdia, s/n, 07701, Maó. <antoniferrer1@gmail.com>

*** Museu de Menorca. Avinguda Dr. Guàrdia, s/n, 07701, Maó. <lplantalamor@dgcultura.caib.es>

**** Societat d'Història Natural de les Balears. C/ Margarida Xirgú, 16, 07011, Palma de Mallorca. <damiaramis@gmail.com>

***** Institut royal du Patrimoine artistique. Parc du Cinquantenaire 1, B-1000, Bruxelles. <mark.vanstrydonck@kikirpa.be>

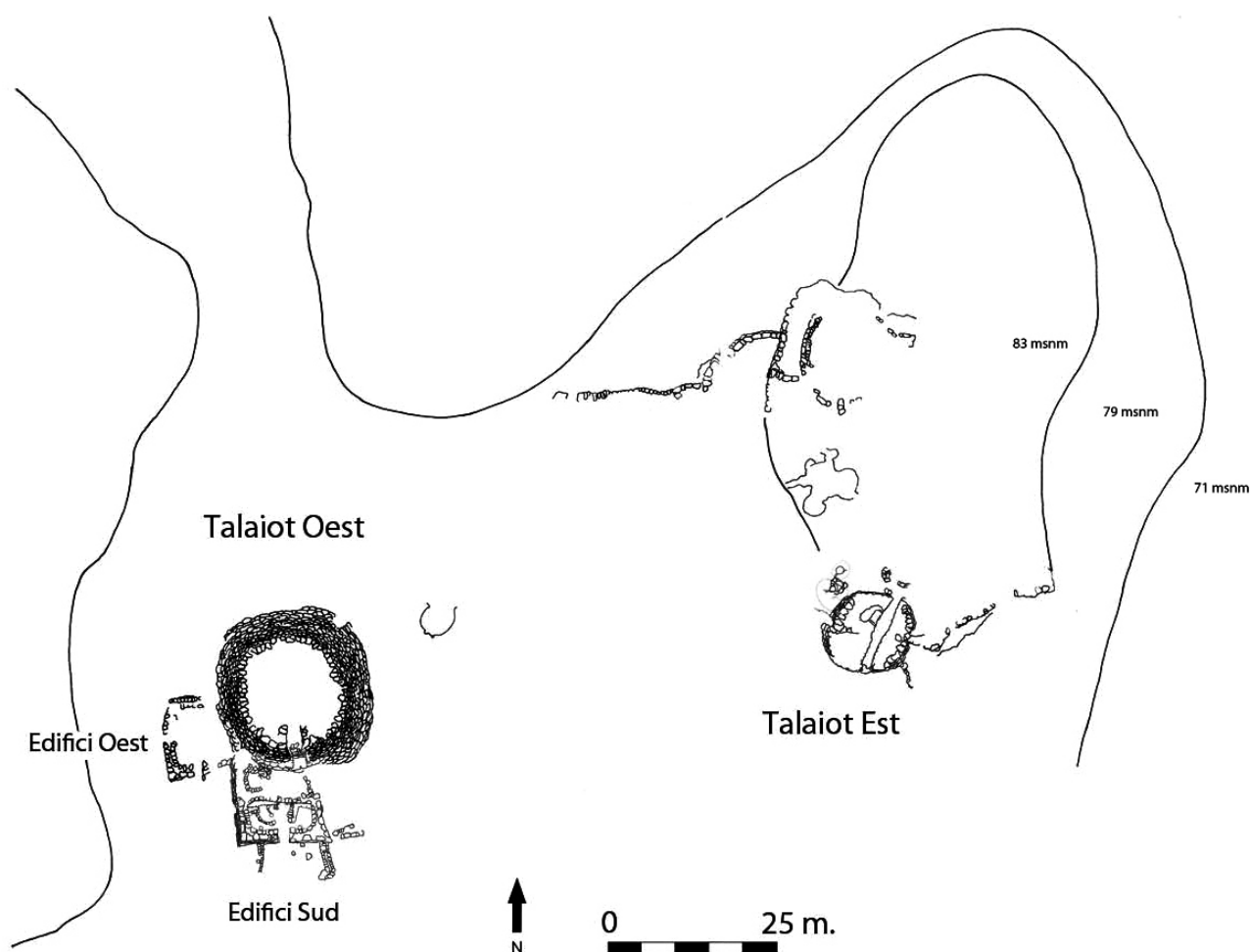

Figura 1. Planimetria general del jaciment de Cornia Nou.

domèstiques estan representades, bàsicament, per cabanes de planta allargada. Aquestes construccions, conegudes com a navetes, es documenten, a Mallorca, ja al III mil·lenni BC (Ramis, Plantalamor, Carreras, Trias *et alii* 2007). Els rituals funeraris presenten també una certa diversitat: tot i que predomina la inhumació col·lectiva, aquesta es porta a terme en espais diversos: coves naturals, hipogeus, sepulcres megalítics, coves amb façana megalítica i altres estructures. Durant les fases més antigues els aixovars ceràmics presenten paral·lelismes tipològics amb els del grup de Sub-Ozieri (Tanda, Minghetti, Mura, Pittui *et alii*, 1988) i, en un moment més avançat, es perceben certes semblances amb els grups de Monte Claro (Depalmas, 1989) i Bonannaro (Atzeni, 1996).

El bronze inicial i mig representen per a les illes Balears, almenys pel que fa a les estructures d'hàbitat, una etapa de continuïtat, en la que els canvis es produeixen de forma gradual (Ramis, 2010). Malgrat tot, sembla que la construcció dels primers talaiots es podria produir durant el bronze

ple (Plantalamor, 1991b). L'escassetat de materials exògens no ens ha de fer subestimar el paper de la navegació durant aquesta fase, ja que possiblement es tracta de la fase de la prehistòria a la qual les relacions entre Mallorca i Menorca són més intenses.

Per Menorca, igual que per la resta de la mediterrània occidental, el bronze final és una època d'intensos canvis socials i culturals. Un dels factors que s'ha de posar de relleu, dins aquest context, és la intensificació dels contactes entre diferents grups culturals degut al desenvolupament de xarxes comercials de llarga distància. La recerca de matèries primeres (especialment metalls) es pot relacionar amb una creixent complexitat social i amb la necessitat, per part de les elits, de posseir bens de prestigi que reforçarien el seu estatus social (e.g., Harding, 2000; Kristiansen i Larsson, 2005). Prova d'aquests contactes comercials en són les ceràmiques micèniques trobades a Sardenya i al sud de la península Ibèrica, datades entre el 1300/1200 BC (e.g., Mederos, 1996; Webster, 1996) o les ceràmi-

ques sardes documentades també a la península Ibèrica (Fundoni, 2009) que es situen a principis del I mil·lenni BC.

A Menorca, els canvis d'aquesta etapa s'observen, per exemple, a jaciments com Clariana (Plantalamor, Gomila, 1978) i cala Blanca (Juan, Plantalamor, 1997), que pateixen un procés d'abandonament devers el 1300 BC. A Mallorca, llocs com Es Figueral de son Real o el nucli central del poblat de s'Illot il·lustren com es va produint l'aglutinament d'habitacions al voltant d'una estructura en posició dominant, de manera que es forma un nou tipus d'assentament, amb una distribució espacial desconeguda durant l'etapa precedent (e.g., Coll, 1997).

A nivell exterior, continuen les fluïdes relacions entre Mallorca i Menorca, però es produeixen canvis, de forma gradual, que portaran a l'aparició de trets culturals propis a cada una de les illes.

Cal tenir en compte, a l'hora de situar les illes Balears dins el context del bronze final, que molts dels objectes metàl·lics que es troben tant a l'Europa atlàntica com a la Mediterrània central, no apareixen a Menorca i Mallorca; i que tampoc no s'hi han trobat, fins el moment, ceràmiques micèniques ni nuràgiques. L'absència d'aquests materials ens podria estar indicant que les illes exerceixen un paper marginal en les xarxes comercials d'aquest moment.

EL JACIMENT DE CORNIA NOU

El jaciment de Cornia Nou està situat a l'extrem oriental de Menorca, a només 2,4 km del port de Maó, que constitueix una de les principals vies naturals d'entrada a l'illa. Es troba ubicat sobre un roquissar de calcarenites terciàries que han estat objecte d'exploració, en època contemporània, per a l'elaboració de carreus per a la construcció. Dins dels límits del mateix jaciment es poden observar les evidències d'aquests treballs d'extracció. Actualment, el conjunt es pot separar en dos sectors, separats per una zona on no s'aprecien restes arqueològiques (Fig.1). És possible que l'extracció de pedra, juntament amb les tasques agrícoles (que sabem que ja devien ser intenses en època almohade) vagin destruir la part del jaciment compresa entre aquests dos sectors, però tampoc no es pot descartar la possibilitat que l'espai que queda entre les dues zones no vagi ser ocupat totalment.

La zona oriental està ocupada per un turonet rocós d'uns 4000 metres quadrats, situat a una cota de 83 metres sobre el nivell del mar. Al nord i a l'est, el tall es tan escarpat que l'accés al turó

es fa impossible. Al sud i a l'oest, on el pendent del turó és més suau, s'hi poden observar les restes d'una murada, construïda amb pedra en sec. Al sud-est del turó, sobreposat al mur que el tanca per la part sud, s'aixeca un talaiot de mida mitjana i de planta irregular, aproximadament circular. Aquest talaiot es va excavar durant les campanyes de 2007 i 2008, fet que va permetre conèixer amb exactitud l'estructura interna de l'edifici.

Al sector occidental, que ocupa uns 5000 metres quadrats, hi trobem un gran talaiot de planta circular, d'uns 26 metres de diàmetre. Està construït amb pedres desbastades, formant un fort talús, fet que dona a l'edifici una forma marcadament troncocònica. Al costat sud, a la part de dalt de l'edifici, s'obre una porta de 2,20 metres d'amplada amb una escala monumental, que devia permetre l'accés a l'interior per la part superior. Annexes al talaiot hi ha dues grans construccions de murs corbs i façana còncaua, una de les quals ha estat objecte d'excavació entre els anys 2008 i 2011.

Les tasques d'excavació realitzades en aquest jaciment, des del 2007, han estat organitzades per el Museu de Menorca i l'Associació d'Amics del Museu de Menorca, comptant amb el recolzament econòmic del Consell Insular de Menorca, La Direcció General de Recerca, Desenvolupament Tecnològic i Innovació del Govern de les Illes Balears, la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears i l'Institut Menorquí d'Estudis.

RESULTATS DE LES CAMPANYES D'EXCAVACIÓ

SECTOR EST

El talaiot est de Cornia Nou és una construcció de planta més o menys circular, d'uns 12 metres de diàmetre (Fig. 2). Aquest edifici està format per dos cossos ben diferenciats, adossats a cada costat d'una murada més antiga, que devia delimitar un recinte a la zona elevada que hi ha darrere el talaiot i que es conserva, actualment, en estat molt fragmentari. Per sota d'aquesta murada s'hi van detectar les restes del que podria ser un mur de tàpia, tot i que les mostres extreïdes d'aquesta estructura es troben encara en procés d'estudi.

Una galeria d'alçada considerable (uns 4 metres als punts més alts) travessa el talaiot de nord a sud. Els murs d'aquesta galeria foren construïts mitjançant la tècnica de l'aproximació de filades, mentre que la coberta es va resoldre amb la juxtaposició de grans lloses de pedra, aproximadament

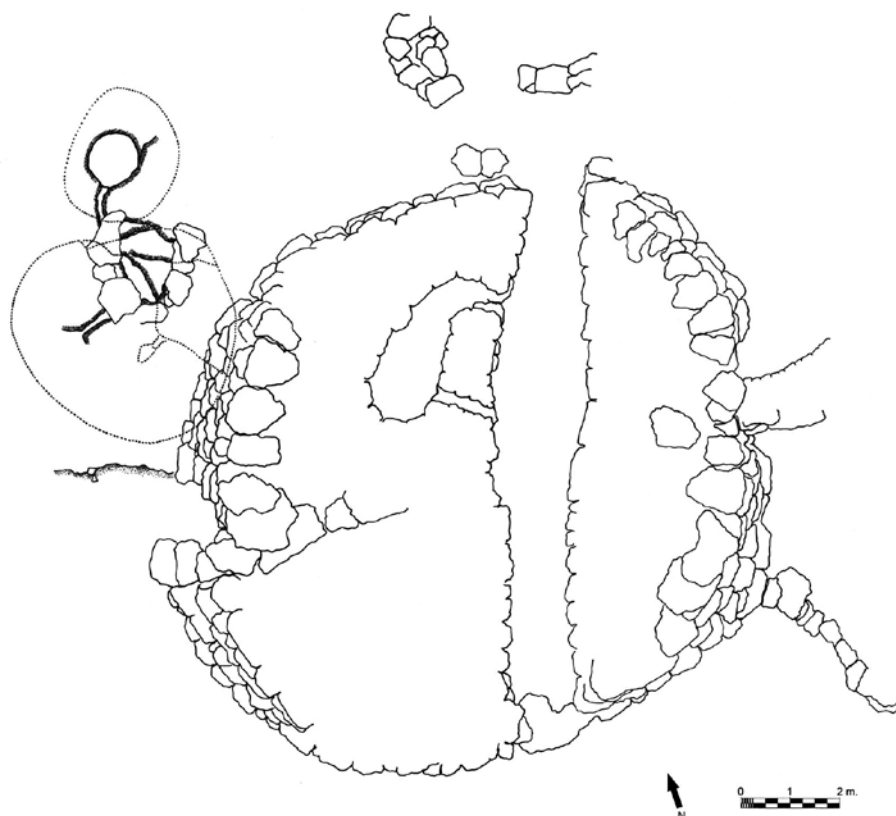

Figura 2. Planimetria del talaiot est de Cornia Nou.

d'un metre de llarg. Un corredor corb, construït amb la mateixa tècnica, porta a una cambra el·líptica, d'uns dos metres quadrats. Aquesta cambra es troba també connectada amb el corredor a través d'un petit conducte horitzontal, d'uns 20 centímetres d'amplada.

A l'entrada nord del talaiot s'hi adossen unes estructures posteriors, que corresponen segurament a un moment en què aquesta construcció va funcionar com a part d'un habitatge talaiòtic.

Al nord-oest del talaiot s'hi poden observar dues grans cavitats artificials intercomunicades, excavades a la roca, que es van utilitzar com a cisternes, tal com ho evidencien els canals de recollida d'aigua conservats. La més gran de les dues conserva una part del coll, construït amb pedres de grans dimensions. La seva capacitat és, aproximadament, de 16 metres cúbics la més gran i de 4 metres cúbics la més petita.

L'excavació de l'interior del talaiot i les cisternes va permetre documentar una seqüència estratigràfica que es pot datar entre el segle IV aC i el segle XIII dC. Malgrat tot, existeixen alguns elements que permeten proposar que la construcció del talaiot és més antiga que els nivells documentats al seu interior.

A la cambra lateral, dins la UE-13, s'hi van documentar alguns fragments de ceràmica talaiòtica, d'entre els quals cal destacar una ansa de monyó, possiblement d'un vas troncocònic, que ens remet a tipologies pròpies del talaiòtic inicial. Formes semblants es troben entre els materials recuperats al talaiot de Trebalúger, a Es Castell (Plantalamor, 1991b), o a la naveta d'habitació de Sa Creu den Ramis (Depalmas, Plantalamor, Pons, en premsa).

SECTOR OEST

Durant les campanyes d'excavació de 2008, 2009, 2010 i 2011 s'han documentat, a l'edifici sud del talaiot oest, un total de 134 unitats estratigràfiques sedimentàries (UE), així com 50 unitats estratigràfiques constructives (UEC). Excepte als nivells més superficials, no es va documentar la presència de ceràmica a torn a l'interior de l'edifici, fet que va permetre deduir, ja durant l'excavació, que aquest no havia patit reutilitzacions en època tardana.

Els treballs portats a terme aquests anys han permès constatar, per altra banda, que aquesta construcció presenta una estructura interna força complexa (Fig. 4). L'obertura situada al centre de la façana dona accés a un primer àmbit, amb un

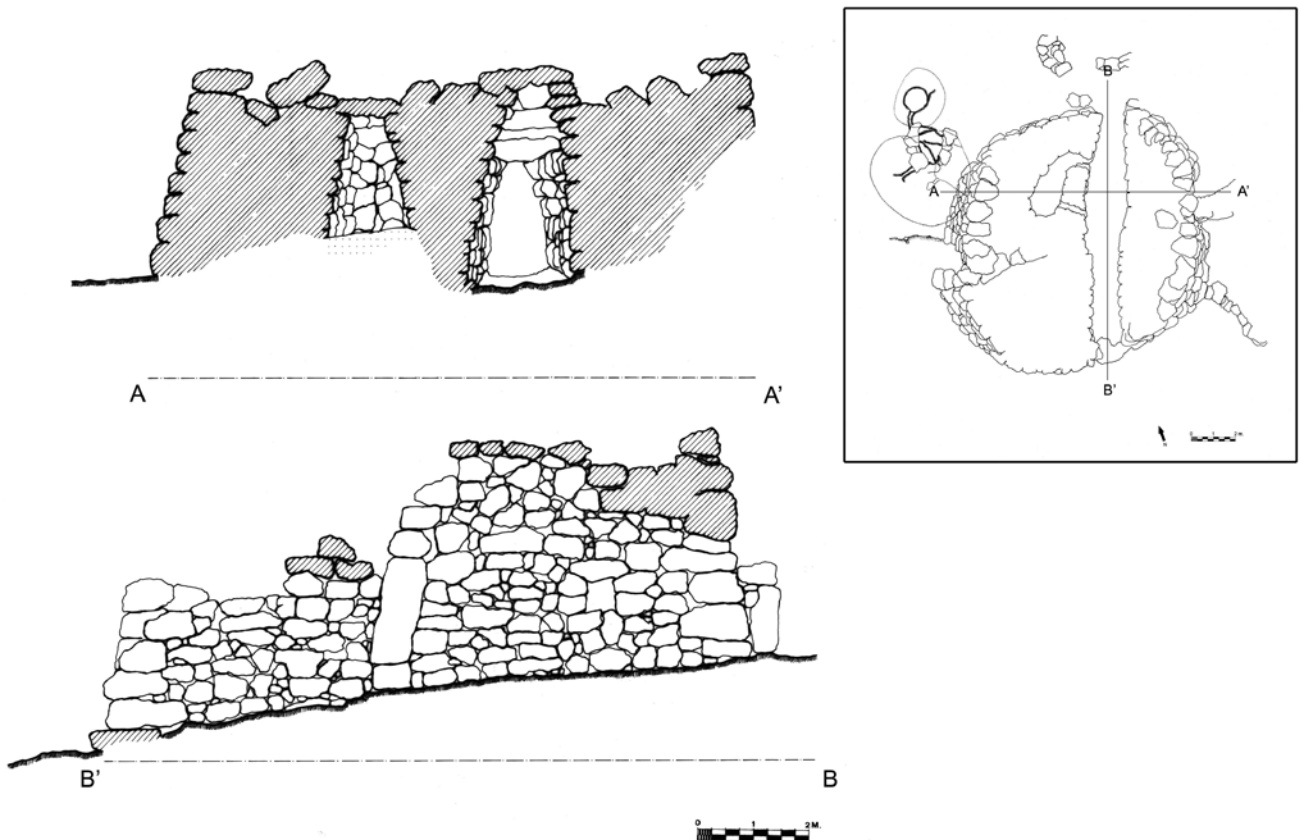

Figura 3. Alçats transversal i longitudinal del talaiot est de Cornia Nou.

passadís central i una habitació a cada banda. En aquest corredor s'hi observa una gran estructura de combustió, pavimentada amb lloses de pissarra, que s'ha interpretat com a braser, degut a la manca d'evidències de contacte directe amb el foc a la paret a la qual s'adossa.

L'habitació del costat oest es troba dividida, al seu torn, en quatre espais ben diferenciats. L'habitació del costat est presenta un empedrat amb alguns molins de mà reaprofitats. Continuant la línia del corredor s'accedeix a una galeria (la coberta de la qual es conserva *in situ*) que permet l'accés, a través d'una rampa esglaonada, a la part superior de l'edifici. Cal destacar que la coberta de l'edifici queda més o menys a la mateixa alçada que l'arrencament de l'escala monumental del talaiot. Dóna la impressió, per tant, que la finalitat de la galeria no era altra que permetre l'accés a la part superior de l'edifici i a continuació, a través de l'escala, al cim del talaiot.

Durant les campanyes de 2010 i 2011 van sortir a la llum una sèrie d'estructures a l'exterior de l'edifici: al costat oest de la zona de davant la façana va aparèixer un mur, que sembla delimitar per aquest costat l'esplanada que s'estén davant de l'edifici. Al costat est de la construcció es van do-

cumentar tota una sèrie d'estructures que semblen definir petits espais, però la seva interpretació resta pendent de la finalització dels treballs d'excavació en aquesta zona.

Les fases cronològiques documentades al sector oest: datacions absolutes i seqüència estratigràfica

S'han portat a terme un total de vint-i-cinc datacions radiocarbòniques (a l'*Institut Royal du Patrimoine Artistique*, Brussel·les) sobre mostres recollides en els nivells de l'interior de l'edifici i de les estructures adossades. S'han seleccionat, sempre que ha estat possible, restes òssies de mamífers domèstics o altres mostres de vida curta. No obstant, en dos casos (UE-5 i UE-108) hem combinat una datació sobre restes òssies amb una datació sobre fusta carbonitzada, per tal de comparar els resultats de les datacions sobre materials diferents provinents d'una mateixa unitat estratigràfica. Així, vint d'aquestes datacions s'han realitzat sobre restes òssies de mamífers domèstics, mentre que les altres cinc corresponen a dos fragments de fusta carbonitzada, a una mostra de sis llavors de cereal

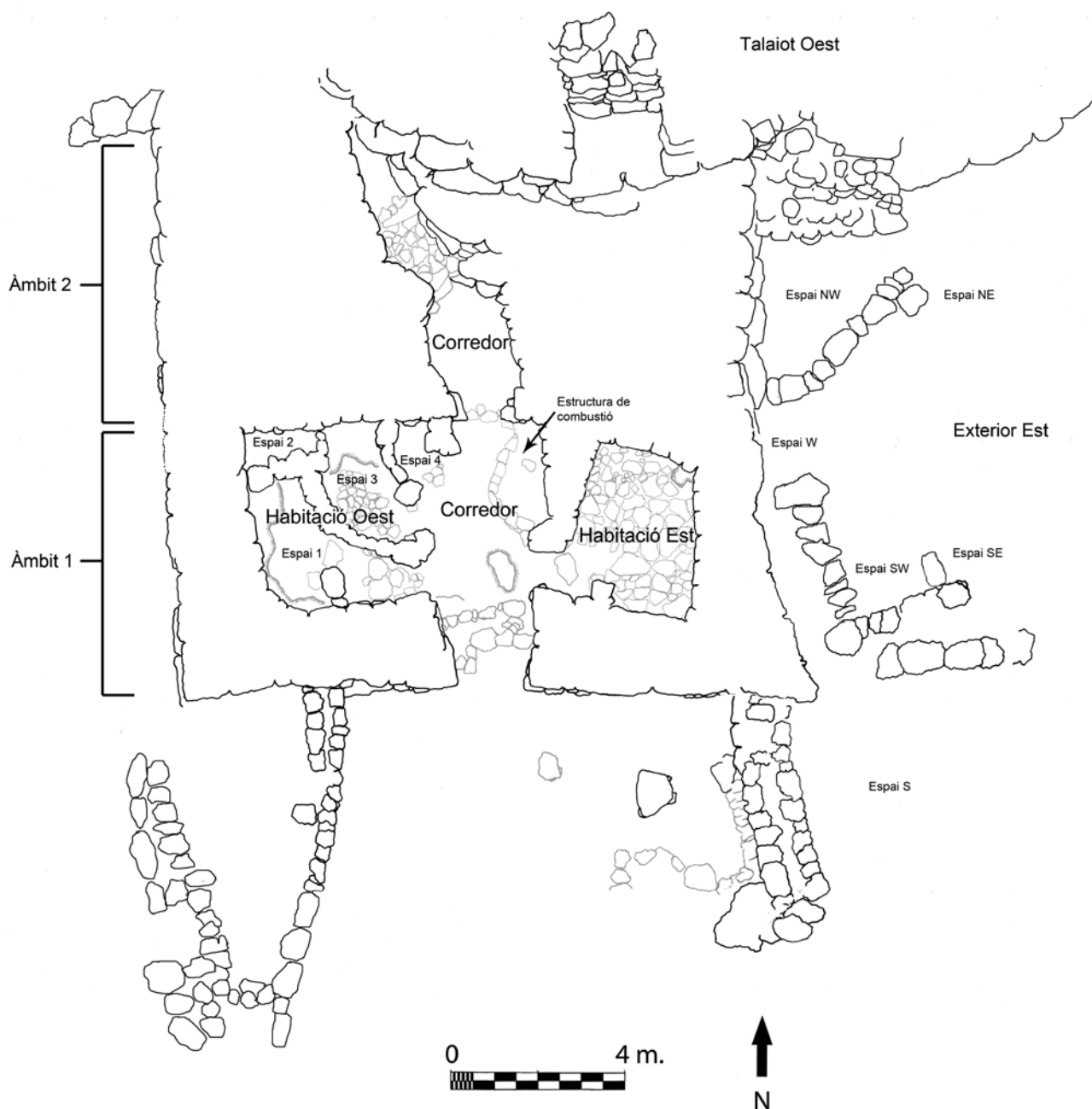

Figura 4. Planimetria de l'edifici sud del talaiot oest de Cornia Nou (espais interns).

carbonitzades, a restes òssies de micromamífer i al fèmur d'un individu humà perinatal (Taula 2).

La selecció de les unitats estratigràfiques datades respon a un interès per datar els nivells corresponents al moment d'utilització dels diferents espais (estrats immediatament per sobre de la roca mare o dels paviments, interior de l'estructura de combustió). No obstant, també ens interessava datar les diferents fases constructives, motiu pel qual es van seleccionar mostres provinents de les capes de preparació per als enllosats i dels estrats de runa. En aquest sentit, partim de la suposició que

els materials que formen part d'un nivell d'enderroc indiquen el moment de construcció de l'estructura i no el moment d'esfondrament.

Aquestes vint-i-cinc datacions es poden agrupar en sis sèries diferents, en funció de la seva cronologia:

Disposem de dues datacions que es situen *circa* 1300-1100 cal BC. La mostra KIA-38940 prové d'una unitat estratigràfica (UE-7) que es va interpretar com un abocament de cendres, situat entre dos nivells d'enderroc (UE-5 i UE-10) corresponents a la darrera fase d'ocupació de l'edifici. Els materials

que formaven aquesta unitat estratigràfica podrien provenir, tal vegada, de la part alta de l'edifici o del talaiot al qual s'adossa. L'altra datació d'aquest conjunt correspon a la mostra KIA-45765, provinent d'un nivell (UE-108) interpretat com l'enderroc del sostre d'una estructura adossada al costat est de l'edifici principal. Cal tenir en compte que aquesta mateixa unitat estratigràfica va proporcionar una altra datació (KIA-45771) que es situa entre els anys 770-410 BC. Aquesta diferència es pot explicar, tal vegada, pel fet que la mostra KIA-45765 correspongui a un material residual, més antic que el moment de construcció de la coberta, l'enderroc de la qual va formar la UE-108. Per altra banda, el fet que el material datat sigui fusta carbonitzada no permet descartar la possibilitat de que es tracti d'una mostra de vida llarga.

Altres dues datacions es situen *circa* 1100-900 cal BC. Una d'elles, corresponent a la mostra KIA-41895, prové de la UE-33, interpretada com l'enderroc del sostre del passadís central i ens podria estar datant, així, el moment de construcció de la coberta d'aquesta zona. La mostra KIA-45769, que es situa en el mateix interval cronològic, prové d'un nivell (UE-95) de l'interior de l'estructura de combustió situada al corredor abans esmentat, de forma que ens podria estar indicant un moment d'utilització d'aquesta estructura.

Un altre grup, de vuit datacions, es situa *circa* 1000-800 cal BC. La mostra KIA-41896, per exemple, prové d'una unitat estratigràfica (UE-34) que es recolzava directament sobre el paviment enllosat de l'habitació est (UEC-1019). Disposem també d'una datació (KIA-45767) per al nivell (UE-60) situat per sota d'aquest paviment i immediatament per sobre de la roca mare, que es situa en el mateix interval cronològic. Per sota del paviment de la rampa de l'interior del corredor, en un nivell (UE-80) que s'adossa al talaiot i a la paret del propi corredor, tenim també una datació (KIA-45766) que es pot encabir en aquest interval. La mateixa cronologia es constata als nivells d'ocupació de les habitacions adossades al costat est de l'edifici principal: la mostra KIA-45764, provinent d'un nivell (UE-112) que es recolzava sobre la roca mare, s'inclou també en aquest grup. Les mostres KIA-38955 i KIA-39429, que van proporcionar datacions similars a les abans esmentades, provenen del nivell (UE-3) que cobria el sostre de lloses del corredor del segon àmbit. La darrera datació d'aquest grup (KIA-5332) prové d'un nivell d'enderroc (UE-5) del passadís central. No obstant, cal esmentar que aquesta mateixa uni-

tat estratigràfica va proporcionar una datació fiable (KIA-38968) que es situa entre els anys 770-410 cal BC, tal i com veurem més endavant. En aquest grup s'hi inclou també la mostra KIA-43045, provinent de la UE-62, un nivell d'enderroc de sostre situat a l'exterior est de l'edifici.

Una quarta sèrie, amb sis datacions, es situa *circa* 800-500 cal BC, i sembla que correspondria al darrer moment d'utilització de l'edifici. Dins d'aquest conjunt hi hem d'incloure la datació KIA-41937 (UE-25) realitzada sobre la tibia dreta d'un exemplar juvenil d'*Ovis aries*. Les restes d'aquest animal havien estat dipositades, parcialment en connexió anatòmica, sobre dos nivells d'escassa potència (UE-32 i UE-34) que es recolzaven, al seu torn, sobre el paviment de l'habitació est (UEC-1019) (Fig. 3). La datació KIA-41935, provinent del corredor central, correspon a un nivell de cendres (UE-44) que s'adossa a la UEC-1029 (muret que delimita l'estructura de combustió). Altres dues datacions d'aquest grup (KIA-38948 i KIA-38954) provenen de la UE-2, un nivell d'enderroc força superficial que s'estenia pel corredor i l'habitació oest. Dins aquest mateix interval tenim encara dues datacions més (KIA-43043 i KIA-43044) provinents d'un nivell d'enderroc (UE-62) de l'exterior est de l'edifici.

Un altre grup, que podríem considerar gairebé equivalent a l'anterior, el constitueixen les quatre datacions que es situen *circa* 800-400 cal BC. Una d'aquestes datacions, corresponent a la mostra KIA-41936, prové de la UE-50, un nivell en contacte amb la roca mare situat al corredor central. La mostra KIA-45768, provinent d'un nivell (UE-56) per sota d'un dels empedrats de l'habitació oest (UEC-1021) i immediatament per sobre de la roca mare, es pot incloure també en aquest grup. El mateix succeeix amb les mostres KIA-38968 i KIA-45771, provinents, respectivament, de la UE-5 (nivell d'enderroc a l'interior del corredor central) i la UE-108 (nivell d'enderroc a l'exterior est).

Per altra banda, tenim una datació (KIA-38956) que es situa entre 360-50 cal BC, realitzada sobre restes de micromamífer de taxó indeterminat, provinent de la UE-5. L'excepcionalitat d'aquesta datació (dins del conjunt de que disposem per aquest jaciment) es podria explicar, tal vegada, pel fet que els materials datats fossin una intrusió posterior a la formació de la unitat estratigràfica on, aparentment, es trobaven dipositats. La capacitat intrusiva de la microfauna és un fet ben documentat en altres contextos (Bover, Alcover, 2007). La mostra KIA-45770 (un fèmur d'un humà perinatal)

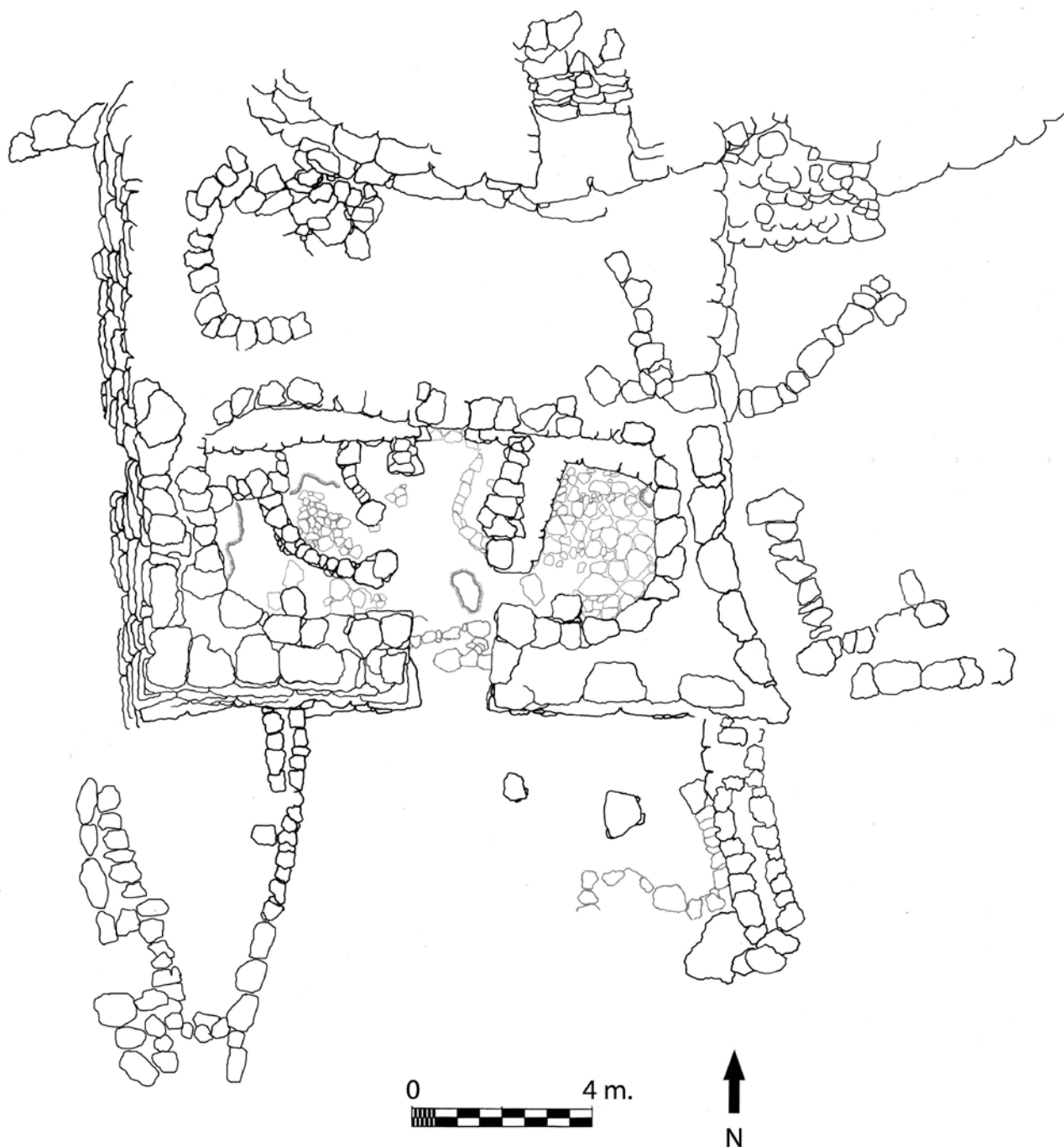

Figura 5. Planimetria de l'edifici sud del talaiot oest de Cornia Nou (vista zenital).

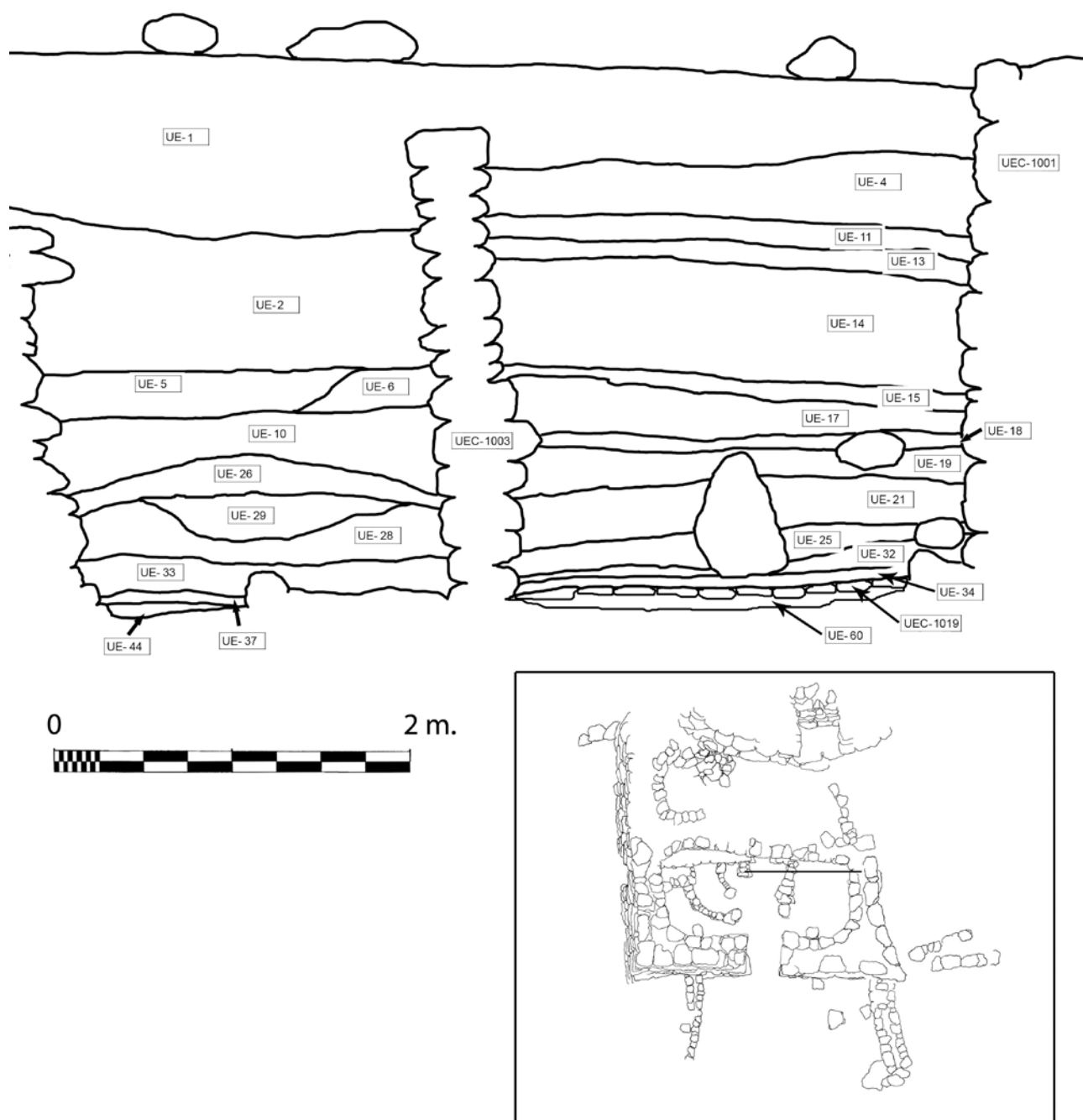

Figura 6. Tall estratigràfic del corredor i l'habitació est de l'edifici sud del talaiot oest.

que va proporcionar una datació de 170-10 cal BC, prové del reompliment (UE-84) d'una petita fosa excavada als nivells d'ús de l'espai S (exterior est).

Aquest conjunt de datacions, juntament a l'anàlisi de l'estratigrafia arquitectònica, ha permès proposar diverses fases d'ocupació per aquesta zona del jaciment:

En un primer moment s'hauria construït el talaiot, al qual se li adossa, pel costat sud, l'edifici excavat. Malgrat tot, l'estructura d'aquest edifici, tal i com nosaltres el coneixem respon, al seu torn,

a diverses intervencions successives. Tots els murs interns de compartimentació són adossaments, de manera que és possible que, originalment, l'espai interior tingués una estructura molt diferent, menys compartimentada i amb un espai útil molt més gran. Cal tenir en compte, en aquest sentit, que els dos cossos massissos situats a banda i banda del corredor, que ocupen bona part de l'àmbit 2, són també un afegit que s'adossa al mur perimetral de la construcció.

Figura 7. Vista aèria del talaiot oest de Cornia Nou, amb l'edifici adossat en procés d'excavació.

Tot i que no ho podem afirmar de forma categòrica, tampoc no hem de descartar que les datacions més antigues, situades *circa* 1300-1100 cal BC corresponguin a les primeres fases constructives. La datació aportada per la mostra KIA-38940, recollida en un nivell (UE-7) interpretat com un abocament de restes d'una combustió corresponent a una fase més antiga, apuntaria tal vegada en aquesta direcció.

Sigui com sigui, podem aventurar que s'hauria produït una fase d'ocupació, *circa* 1100-900 cal BC, durant la qual s'hauria construït una coberta al passadís central i hauria estat en ús l'estructura de combustió, tal i com es dedueix de les datacions proporcionades per les mostres KIA-41895 i KIA-45769.

En una fase gairebé equivalent a l'anterior, situada *circa* 1000-800 cal BC, tenim documentat l'ús de l'habitació est, sobre de la roca mare (KIA-45767) així com la construcció de l'empedrat, ja que el nivell d'ocupació situat immediatament per sobre d'aquest paviment es situa en el mateix interval de temps (KIA-45767). És possible que el paviment de la rampa del corredor interior sigui també d'aquest moment o immediatament posterior, ja que el nivell sobre el qual reposa es situa en aquest mateix període (KIA-45766). També es documenta,

en aquestes cronologies, l'ús d'una les habitacions adossades a l'exterior est de l'edifici (KIA-45764).

A partir d'aquest moment, durant el període situat *circa* 800-400 cal BC, comença el procés d'amortització, de forma no sincrònica, de les diferents zones de l'edifici. A l'habitació est trobem nivells d'enderroc (ben datats per la presència de les restes d'un petit caprí en connexió anatòmica, d'on es va extreure la mostra KIA-41937, dipositades sobre aquests nivells) que evidencien un cert abandonament d'aquesta zona. Dins el mateix interval de temps, al passadís central, tenim documentats nivells d'ús sobre la roca mare (KIA-41935, KIA-41936) i la possible construcció d'un segon sostre que substituiria al de la primera fase, ensorrat durant aquest període (formant així la UE-33). L'enfonsament d'aquesta segona coberta hauria format la UE-5, un nivell que contenia una quantitat enorme de plaques d'esquist (un pes total de 73 quilograms). Aquesta seqüència explicaria la presència de datacions *circa* 800-400 cal BC situades per sobre i per sota de la UE-33, que s'interpreta com l'enderroc del primer sostre i que ha proporcionat una datació situada entre el 1120 i el 910 cal BC (KIA-41895).

A l'habitació oest es documenta la construcció, de forma sincrònica, d'un paviment de lloses

Figura 8. Interior de la galeria del talaiot est de Cornia Nou.

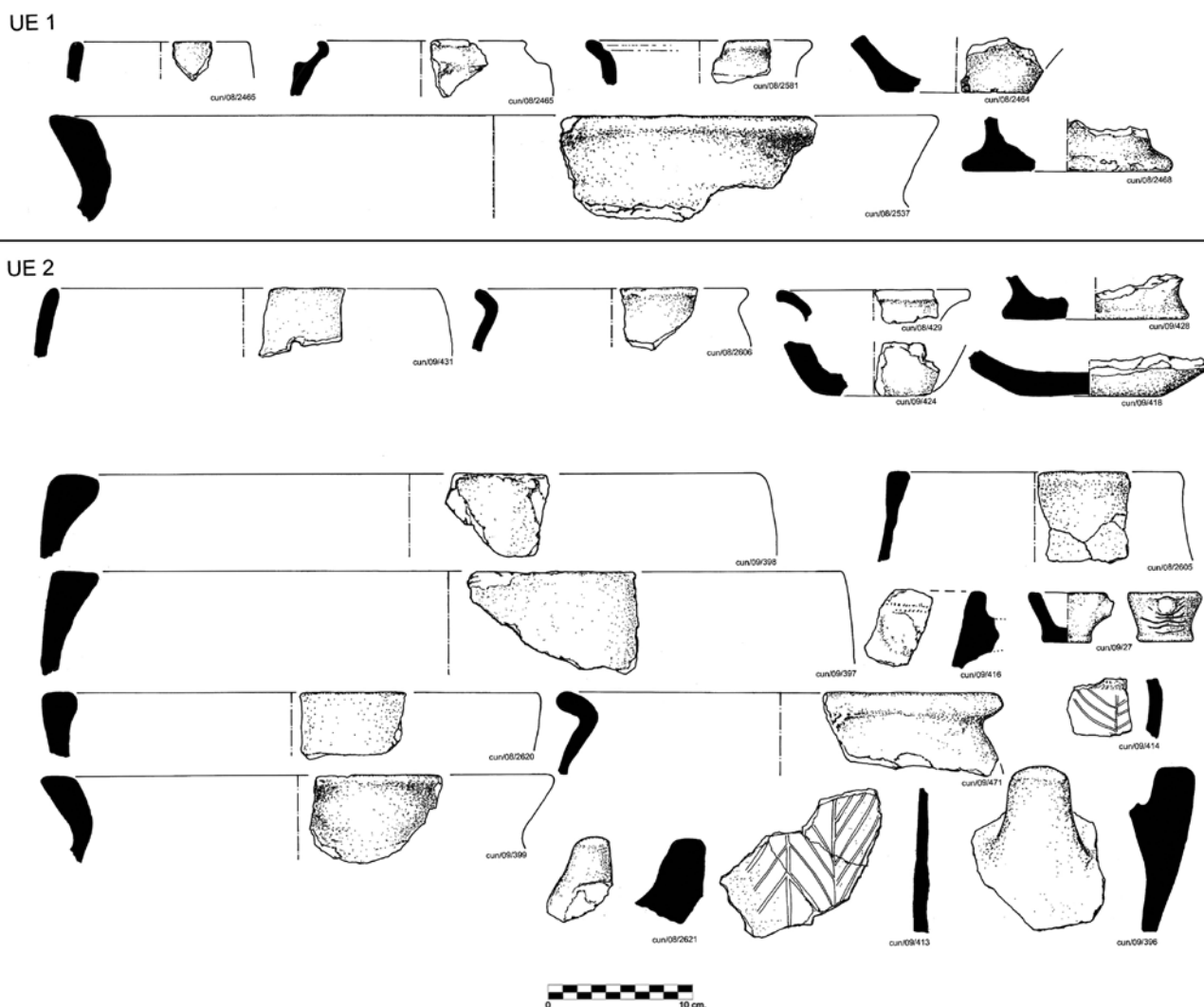

Figura 9. Materials ceràmics de les UE 1 i 2 (edifici sud del talaiot oest).

(UEC-1021) ja que el nivell situat immediatament per sota (UE-56) interpretat com un anivellament intencionat del terreny vinculat a la construcció de l'enllosat, ha aportat una datació (KIA-45768) que s'inclou en el mateix interval.

Els nivells interpretats com l'enderroc del sostre d'alguns dels espais de l'exterior est (UE-62, UE-108) han aportat datacions (KIA-43043, KIA-43044, KIA-45771) que també es poden incloure en aquest lapse de temps. Podem deduir, per tant, que el moment de construcció dels sostres d'aquests àmbits s'ha de situar *circa* 800-400 cal BC. Per sota de l'estrat d'enderroc de l'espai S (UE-62) es van documentar nivells amb ceràmiques a torn, datables entorn del segle II BC. Sembla ser, per tant, que aquesta habitació va restar dempeus fins els darrers segles abans del canvi d'era, moment en que va patir una reutilització. L'enterrament infantil detectat en aquest espai, que va proporcionar una

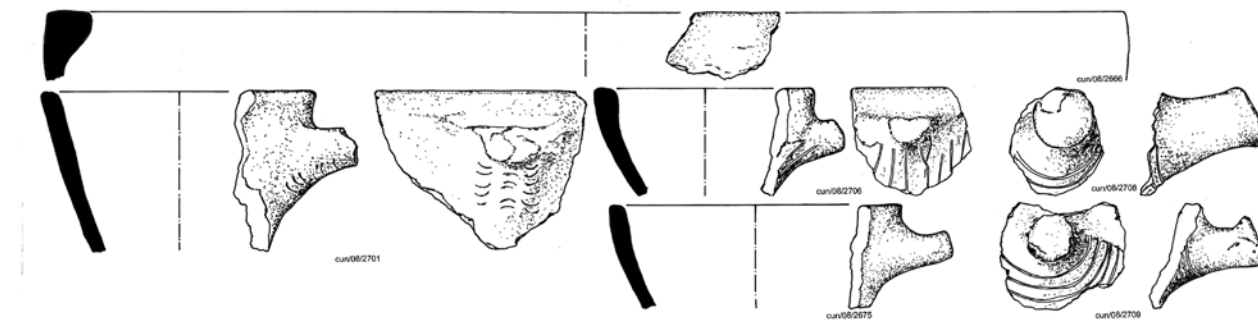
datació radiocarbònica de 170-10 cal BC, correspondria a aquesta darrera fase.

Sector oest: materials documentats

Indústria lítica i òssia

A l'interior de l'estructura, i concentrats sobretot a l'habitació oest, es van poder recuperar una enorme quantitat d'elements relacionats amb activitats de tipus industrial: molins manuals per a moldre cereals, percussors, morters (relacionats també, possiblement, amb el processat d'aliments) i punxons d'os (vinculats potser al treball del cuir) (Taula 1). Aquesta acumulació d'eines correspondria a la fase que es situa *circa* 800-500 cal BC.

UE 3

UE 4

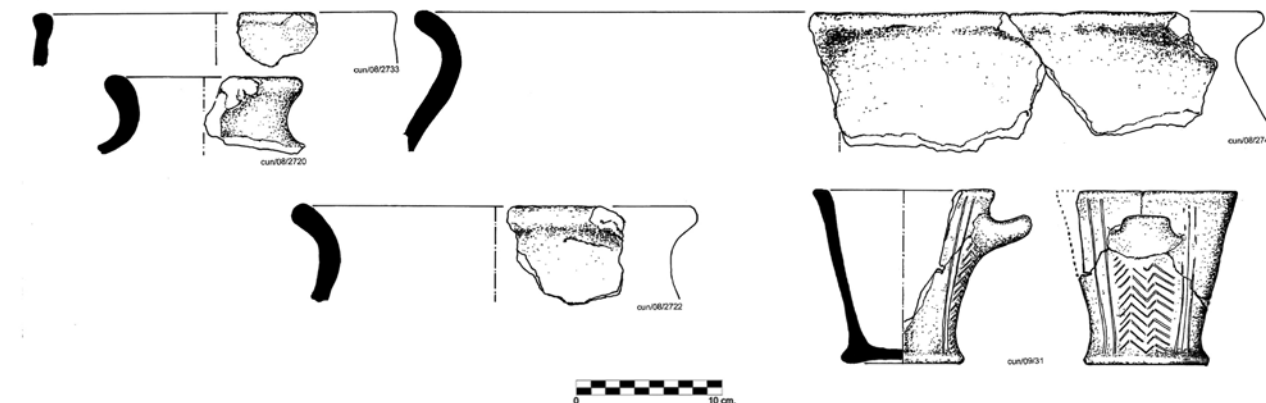

Figura 10. Materials ceràmics de les UE 3 i 4 (edifici sud del talaiot oest).

Restes orgàniques

La flotació i garbellat del sediment ha permès recollir també, en nombroses unitats estratigràfiques, una gran quantitat de llavors de cereals carbonitzades, sobretot a l'habitació est de l'àmbit 1. La major part dels nivells que reomplien l'edifici contenen també nombroses restes de fauna domèstica (de caprins i, en menor proporció de *Bos taurus* i *Sus domesticus*). En una de les UE's inferiors, en contacte amb la roca mare, s'hi va recuperar un fragment de crani de cèrvid amb una banya de petites dimensions. Tot aquest material es troba, actualment, en procés d'estudi.

Objecte	Número d'individus
Punxons d'os	16
Molins manuals	59
Percussors:	110
Morters	6

Taula 1. Indústria lítica i òssia, número d'individus

Materials ceràmics

Entre el conjunt de materials recuperats a l'interior de l'edifici, especialment en els nivells d'enderroc (UE-2, UE-5, UE-10, UE-14) s'hi troben nombrosos fragments de ceràmica de pasta gris, amb desgredant molt fi, que responen essencialment a formes esfèriques, semiesfèriques i globulars. Es documenten també, en menor proporció, altres formes, com grans contenidors o bases de peu diferenciat (Fig. 9, peces CUN/08/465, CUN/08/2465, CUN/08/2581, CUN/08/2464, CUN/08/2468, CUN/09/431, CUN/08/2606, CUN/08/429, CUN/09/424, CUN/09/428, CUN/09/418; Fig. 11, peces CUN/08/2800, CUN/08/2794, CUN/08/2843, CUN/08/507, CUN/08/2709, CUN/08/2614, CUN/08/527).

Aquest conjunt de peces es pot classificar com a pretalaiòtic tardà i és comparable, tant pel que fa a les formes com a la pasta, amb els materials de la naveta d'habitació de Sa Creu d'en Ramis (Depalmas, Plantalamor, Pons, en premsa). Formes semblants, que es poden situar a la segona meitat del segon mil·lenni BC, han estat identificades també als monuments I i II de Biniai Nou (Plantalamor, Marquès, 2001).

UE 5

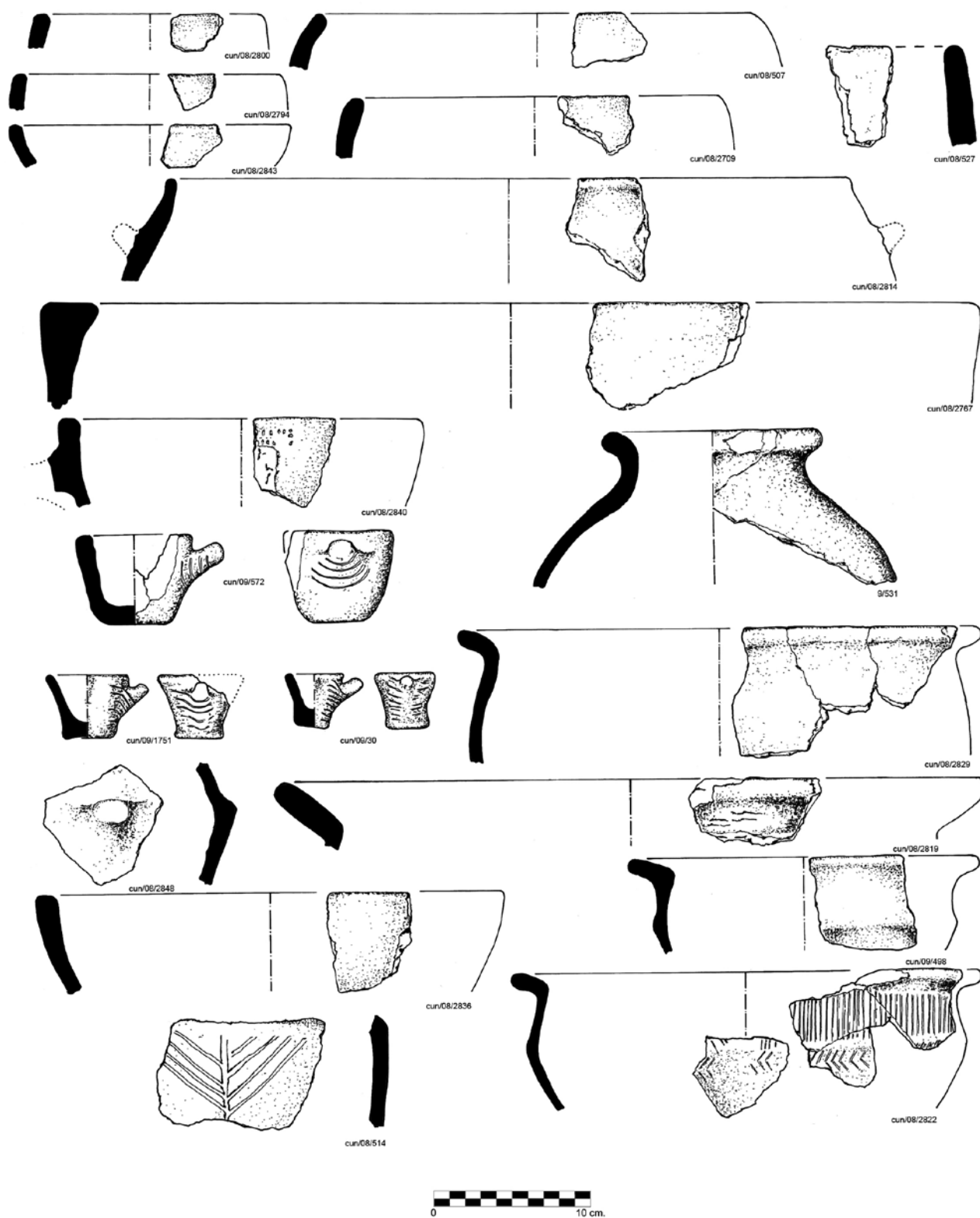
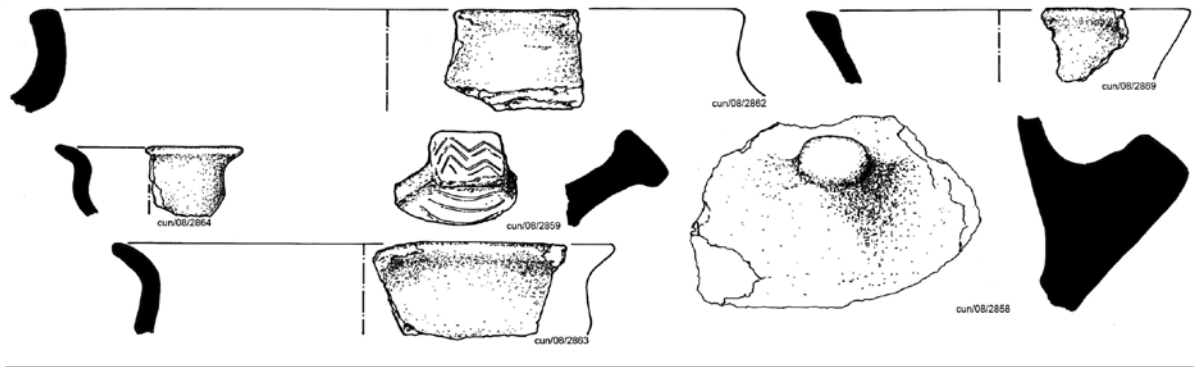
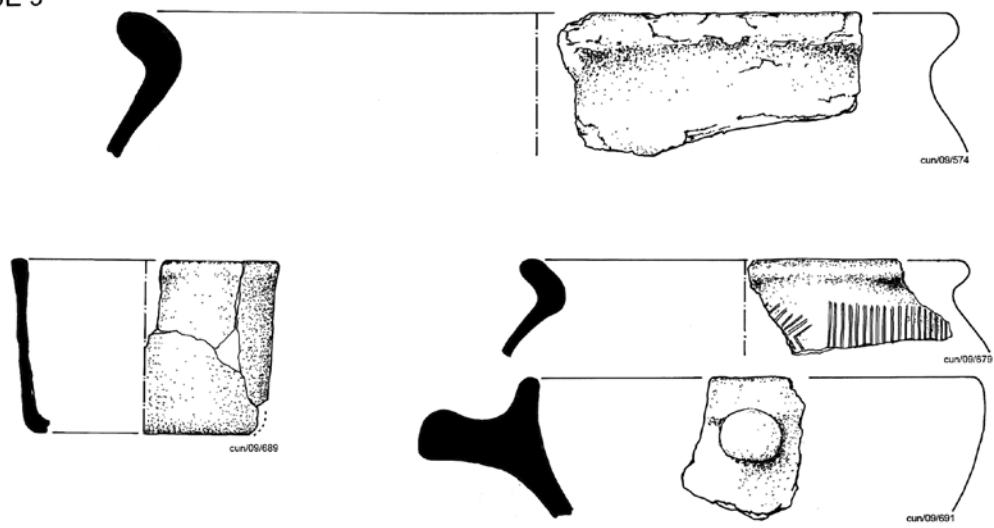

Figura 11. Material ceràmic de la UE-5 (edifici sud del talaiot oest).

UE 7

UE 9

UE 14

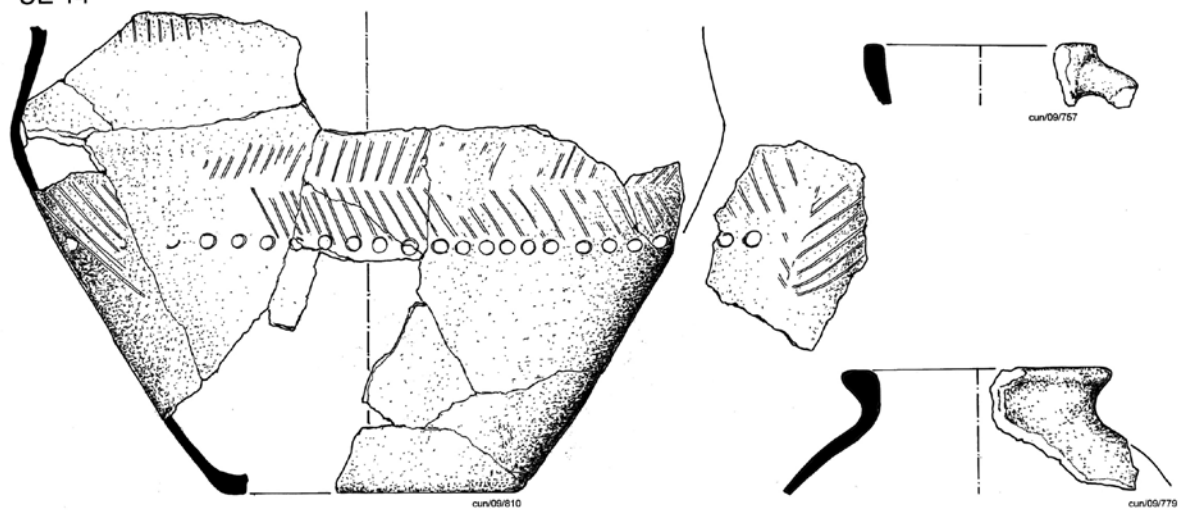

Figura 12. Material ceràmic de les UE 7, 9 i 14 (edifici sud del talaiot oest).

Sèrie 1:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-38940	Metatars esquerre d' <i>Ovis aries</i>	7	2980±30 BP 1370-1110 BC (95,4% prob.)
KIA-45765	Fragment de fusta carbonitzada (taxó indeterminat)	108	2980±25 BP 1310-1120 BC (95,4% prob.)
Sèrie 2:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-41895	Tíbia dreta de caprí domèstic (taxó indeterminat)	33	2835±30 BP 1120-910 BC (95,4% prob.)
KIA-45769	Metacarp esquerre d' <i>Ovis aries</i>	95	2825±30 BP 1090-900 BC (95,4% prob.)
Sèrie 3:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-38061	Fragment de fusta carbonitzada (taxó indeterminat)	5	2780±30 BP 1010-840 BC (95,4% prob.)
KIA-41896	Metacarp dret de <i>Capra hircus</i>	34	2770±30 BP 1000-830 BC (95,4% prob.)
KIA-45766	Radi esquerre de caprí domèstic (taxó indeterminat)	80	2765±25 BP 980-830 BC (95,4% prob.)
KIA-39429	Radi esquerre de caprí domèstic (taxó indeterminat)	3	2750±30 BP 980-820 BC (95,4% prob.)
KIA-45764	6 llavors de cereal carbonitzades (taxó indeterminat)	112	2745±30 BP 980-810 BC (95,4% prob.)
KIA-45767	Tíbia esquerre de <i>Bos taurus</i>	60	2740±25 BP 970-820 BC (95,4% prob.)
KIA-38955	Húmer esquerre de caprí domèstic (taxó indeterminat)	3	2710±35 BP 920-800 BC (95,4% prob.)
KIA-43045	Metatars de <i>Capra hircus</i>	62	2700±40 BP 920-790 BC (95,4% prob.)
Sèrie 4:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-38948	Metatars esquerre de <i>Capra hircus</i>	2	2540±35 BP 800-540 BC (95,4% prob.)
KIA-41935	Metacarp dret d' <i>Ovis aries</i>	44	2520±30 BP 800-530 BC (95,4% prob.)
KIA-38954	Metatars esquerre d' <i>Ovis aries</i>	2	2510±35 BP 800-510 BC (95,4% prob.)
KIA-41937	Tíbia dreta d' <i>Ovis aries</i>	25	2510±30 BP 790-520 BC (95,4% prob.)
KIA-43043	Resta òssia de <i>Sus domesticus</i>	62	2510±30 BP 790-520 BC (95,4% prob.)
KIA-43044	Costella de <i>Bos taurus</i>	62	2480±30 BP 770-480 BC (95,4% prob.)
Sèrie 5:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-41936	Metacarp esquerre d' <i>Ovis aries</i>	50	2490±45 BP 790-410 BC (95,4% prob.)
KIA-38968	Tíbia de mamífer (taxó indeterminat)	5	2470±30 BP 770-410 BC (95,4% prob.)
KIA-45771	Humer esquerre de caprí domèstic (taxó indeterminat)	108	2480±30 BP 770-410 BC (95,4% prob.)
KIA-45768	Radi dret de caprí domèstic (taxó indeterminat)	56	2455±25 BP 760-410 BC (95,4% prob.)
Sèrie 6:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-38956	Restes òssies de micro-mamífer (taxó indeterminat)	5	2150±30 BP 360-50 BC (95,4% prob.)
Sèrie 7:			
Mostra	Material datat	UE	Datació
KIA-45770	Fèmur esquerre d'humà perinatal	5	2055±25 BP 170-10 BC (95,4% prob.)

Taula 2. Datacions radiocarbòniques (edifici sud del talaiot oest).

Aquests materials presenten trets comuns amb algunes peces de les navetes de Biniac-L'Argentina Occidental (Plantalamor, López, 1983) si bé a Cornia Nou no hi trobam les formes amb decoració incisa i plàstica que trobem a aquest jaciment. Les datacions de materials ceràmics provinents de Biniac-L'Argentina mitjançant el mètode de la termoluminiscència permet situar-los en un moment final del tercer mil·lenni BC (Garcia, 1998).

A la naveta meridional de Rafal Rubí s'hi van recuperar també alguns materials (un vas esfèric i alguns fragments de vasos semiesfèrics i globulars) (Bordoy, Belabre, 1971) comparables amb les ceràmiques pretalaiòtiques documentades a Cornia Nou. Aquests materials van aparèixer per davall de les inhumacions datades entre els segles XV-IX BC (Van Strydonck, Landrie, Boudin, Grootes *et alii*, 2002) fet que permet situar aquests materials en un moment anterior a aquest interval de temps.

En el conjunt de materials de la naveta de Sa Torreta de Tramuntana també trobem ben representat aquest grup. No només s'hi observen formes globulars i esfèriques si no que, com passa a Cornia Nou, també s'hi troben bases de peu diferenciat (Murray, 1934).

Ceràmiques similars no són exclusives de l'àrea oriental de l'illa, sinó que estan ben representades a jaciments de la zona oriental, com les navetes d'habitació de Cala Blanca (Juan, Plantalamor, 1997) o Clariana (Plantalamor, 1975) i el sepulcre de Son Olivaret (Plantalamor, Villalonga, Marquès, 2008).

Aquestes ceràmiques, per altra banda, es diferencien clarament dels materials més abundants als nivells pretalaiòtics de Trebalúger, amb pastes predominantment negres, compactes i superfícies brunyides (Plantalamor, 1991b).

Considerem que aquest primer conjunt de materials és clarament anterior al moment de construcció de l'edifici, i que hauria arribat barrejat amb el sediment utilitzat per la construcció de les cobertes. Aquest fet explicaria la seva abundància en els nivells d'enderroc de l'interior de l'edifici. El fet que es tracti majoritàriament de peces de petites dimensions permet proposar que la seva presència podria estar vinculada a la cova d'inhumació de planta arrodonida situada a pocs metres de l'edifici.

Però el conjunt de materials ceràmics abans esmentat no constitueix, ni de bon tros, el més abundant. Als nivells de l'interior de l'edifici s'hi han documentat, sobretot, ceràmiques amb abundant desgreixant calcari, de cocció menys homogènia. En aquest grup destaquen els contenidors en forma de bóta i llavi de secció triangular (Fig. 9, peces CUN/09/398 o CUN/09/397, per exemple) amb pro-

tuberàncies horitzontals prop de la vora i parets recetes, més o menys verticals. Aquest tipus de contenidors es documenten també a navetes d'habitació com Cala Blanca, amb una cronologia de mitjan segle mil·lenni (Juan, Plantalamor, 1997) o Son Mercer de Baix (Plantalamor, 1991b). Apareixen també vasos troncocònics amb ansa de llengüeta o mugró, molt freqüentment decorats amb punts incisos (tal volta fets amb pinta) entre l'element de premsió i el llavi (Fig. 11, peça CUN/08/2840, per exemple). Aquestes formes les trobem també als jaciments de Cala Blanca (Juan, Plantalamor, 1997) o Clariana (Plantalamor, 1975).

Al costat d'aquestes formes trobem vasos i olles de mida mitjana, de formes troncocòniques, similars a les abans esmentades, i globulars. Alguns d'aquests darrers recipients s'assemblen als contenidors pitoides, també presents a l'interior de l'edifici, tot i que no presenten les grans anses de monyó típiques d'aquestes peces.

També es documenten, per altra banda, olles carenades, algunes de les quals presenten, igual que una part dels vasos troncocònics, decoracions incises de motius en forma d'espiga o espina de peix i línies paral·leles, així com punts i cercles impresos (Fig. 12, peça CUN/09/810).

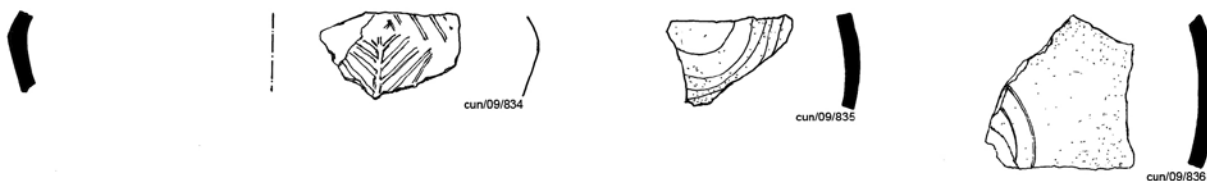
CONCLUSIONS

SECTOR EST

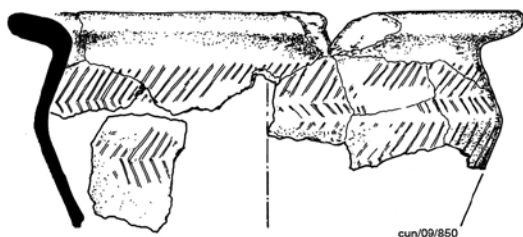
A partir de la seqüència estratigràfica de les estructures arquitectòniques, podem afirmar que el talaiot que trobem a aquesta zona del jaciment és clarament posterior a la murada que delimita la zona sud del turó. És possible que aquesta zona constitueixi el nucli original del poblat, que després s'hauria anat estenent cap a l'oest (Plantalamor, 1991a). Trobem altres assentaments, a Menorca, amb murades semblants, com és el cas de Rafal Roig.

Aquest tipus de recintes, alguns d'ells amb torres afegides, són molt freqüents a la prehistòria recent de la Mediterrània occidental: en tenim exemples a Cucuruzzu o a Calzola-Castelluccio, Còrsega (Cesari, 1989) i a Monte Baranda (Moravetti, 2002a; 2002b) Sa Mandra Manna-Tula (Basoli, Doro, —) o Crastu-Soddi (Manca Demurtas, Demurtas, 1991a) a Sardenya. Sembla ser que, a Còrcega, aquests recintes murats tancats es generalitzen al final del Calcolític, definint-se així l'anomenada cultura dels *castelli* (Camps, 1988). El conjunt de Calanchi, del III mil·lenni BC, n'és un bon exemple (Cesari, 1986). Sobre aquests recintes s'hi construeixen, en alguns

UE 15

UE 16

UE 20

UE 33

UE 46

Figura 13. Material ceràmic de les UE 15, 16, 20, 33 i 46 (edifici sud del talaiot oest).

casos, torres de planta interna irregular, com a Castello d'Araghju, Tappa, Cucuruzzu, Torre Ceccia, Bruschiçcia i, molt probablement, Filitosa. Aquests assentaments donaran lloc a altres construccions torreanes de planta regular, construïdes en torn a un eix vertical centrat per una cambra circular. Un corredor permet l'accés a aquest espai intern, i també és habitual la presència d'una rampa a través de la qual s'accedeix a la part superior de l'edifici, com succeeix a Balestra Foce. Al jaciment d'Alo-Bisucce, la construcció de la torre evolucionada convertí el monument primitiu en un àmbit cerimonial (Virili, Grosjean, 1979; Costa, 2004).

Al sud de França, per altra banda, trobem també exemples de recintes fortificats de cronologies força primerenques (e.g. Guthertz, Jallot, 1989).

Aquest tipus d'assentaments protegits per una murada, de cronologies antigues, els tenim també representats a Mallorca. En el cas de Filicomís, per exemple, l'assentament sembla estar relacionat amb un hipogeu de planta allargada, un element típic del període pretalaiòtic mallorquí (Plantalamor, 1994).

Aquestes semblances podrien evidenciar un desenvolupament paral·lel, a diversos indrets amb un cert substrat cultural comú, de formacions socials amb característiques semblants.

El talaiot est de Curnia Nou correspondria al que s'ha anomenat *talaiots amb estructura d'eix longitudinal* (Plantalamor, 1991b). Aquests edificis, ben diferents dels talaiots amb columna central (que són molt més corrents a Mallorca) recorden als *protonuraghi a camera naviforme* (Manca, Demurtas, 1991b) o als *protonuraghi con Corridoio Passante* (Manca, Demurtas, 1992) de Sardenya i a algunes torres de Còrsega (Alba, 2007). En el cas de Cornia Nou trobem una galeria de paraments convergents, delimitant un mínim espai útil. Aquests i altres trets, com la petita cambra lateral, ens remetent a talaiots arcaics el de Ses Fonts Redones de Baix (Menorca), que presenta un corredor amb un petit diverticle. No molt enfora de Cornia Nou, al sud-est, s'hi troba el talaiot Sa Cudia Cremada, que presenta una planta interna no molt allunyada de les nautes, amb les que ha estat identificada ocasionalment (Hernández, 1910). L'espai intern d'aquesta construcció és també de planta allargada, absidal.

Les parets internes són convergents, i la coberta es va resoldre amb la col·locació de lloses en posició horitzontal.

Aquest grup constitueix, tal vegada, el precedent de talaiots més evolucionats, com el de Sant Agustí Oriental o el de Rafal Roig (tots dos al migjorn de Menorca), on ja apareixen elements de suport com les columnes o els pilars, que permeten la creació d'espais interiors més amplis (Plantalamor, 1991b).

El passadís que travessa el talaiot de banda a banda inclina a plantejar la hipòtesi segons la qual el talaiot constituïria un accés fortificat al recinte emmurallat. La petita cambra situada a l'oest del corredor, amb una espècie d'espitllera que permet mirar cap al corredor, podria estar relacionada amb aquesta funció. Per altra banda, l'estratigrafia mural de les parets internes de la galeria semblen indicar que el talaiot no es va adossar a un punt de la muralla on ja existia un accés, sinó que aquest es va obrir amb posterioritat a la construcció de la muralla, molt probablement en el moment de construir el talaiot.

Malgrat tot, els materials recuperats als nivells inferiors (UE-8, UE-11) de l'interior del talaiot (molins manuals, ceràmiques d'ús domèstic com gerretes, etc.) evidencien que en un moment posterior aquest edifici va formar part d'un habitatge. D'acord amb les tipologies ceràmiques, podem situar el moment final d'aquesta reutilització del talaiot cap al segle III aC. És molt probable que les estructures adossades a l'entrada nord de l'edifici, no excavades encara en tota la seva extensió, corresponguin a aquest moment.

SECTOR OEST

El gran talaiot de la zona oest del jaciment, presenta alguns trets, com la gran obertura a la part superior, que també apareixen a altres talaiots de la Menorca oriental (com el de Trepucó o el de Torelló). Aquests elements permeten diferenciar aquest tipus d'edificis dels talaiots de Mallorca i de la zona occidental de Menorca. No disposem de dades, per el moment, sobre la data de construcció d'aquest talaiot. Malgrat tot, les datacions radiocarbòniques permeten proposar que l'edifici que se li adossa (i que és, per tant, posterior) s'ha de situar, com a tard, a principis del primer mil·lenni abans de la nostra era.

La monumentalitat de l'edifici adossat al sud d'aquest talaiot, així com la seva estructura externa (que recorda als recintes de taula i als santuaris absidals de Mallorca) ens van impulsar a plantejar,

com a hipòtesi preliminar, que podria tractar-se d'un edifici amb una funcionalitat religiosa.

No obstant, el conjunt de materials recuperats als nivells d'us de l'interior de l'edifici, corresponents bàsicament a la darrera fase d'ocupació (circa 800-500 cal BC) fan pensar que, possiblement, les activitats portades a terme en aquest edifici (tinguessin o no un caràcter ritual) durant aquest període, estarien molt relacionades amb el processat d'aliments i altres productes. L'edifici excavat podria funcionar, fins i tot, com un centre de processament, emmagatzematge i redistribució dels productes. En aquest sentit, els materials documentats a l'interior d'aquesta estructura denoten l'existència d'una comunitat amb una organització social més complexa que la que s'observa en fases anteriors, ja que l'acumulació d'eines que hem documentat sembla indicar un sistema de producció centralitzat, que va més enllà de l'àmbit familiar o domèstic.

Cal tenir en compte que el talaiot al qual s'adossa aquest edifici constitueix una construcció extraordinàriament monumental i costosa, en termes de temps i mà d'obra esmerçats en la seva construcció. La visió tradicional de l'arquitectura monumental com a símptoma inequívoc de l'existència d'una societat jerarquitzada ha estat qüestionat en nombroses ocasions. En el cas de Sardenya, per exemple, s'ha posat de relleu que la construcció de grans complexes arquitectònics, amb una tècnica semblant a la que trobem al gran talaiot de Cornia Nou, es pot explicar sense la necessitat de presuposar la presència de veritables especialistes ni elits dirigents (Webster, 1991).

Malgrat tot, el talaiot oest de Cornia Nou presenta unes característiques (com l'escala monumental, per exemple) que permeten aventurar una interpretació com a espai destinat a servir de lloc de representació del poder d'alguns individus o grups socials.

En aquest sentit, cal destacar les diferències que existeixen respecte als talaiots mallorquins: tot i que la voluntat de dotar-los d'una aparença externa monumental és (igual que succeeix a Menorca) evident, també és cert que l'espai intern hi juga un paper molt important. La forma circular de la cambra interna d'aquest tipus de talaiots no permet adoptar, aparentment, posicions destacades que puguin implicar situacions de preeminència. Tots els individus que es troben a l'interior de cambra estan, físicament, al mateix nivell, i la forma circular de l'espai encara fa més difícil establir diferències entre les possibles posicions dels usuaris de l'espai.

El cas del talaiot oest de Cornia Nou és ben diferent. L'espai útil del talaiot es troba a la part de dalt, no a nivell de terra, fet que podria contribuir

a accentuar la separació entre els hipotètics grups socials que tinguessin accés a l'edifici i els que no. La gran escala monumental que s'obre a la part de dalt del talaiot, per altra banda, és ben visible des de l'esplanada que s'estén davant de la façana de l'edifici sud, de manera que la mirada dels individus que ocupessin aquest espai tendria a dirigir-se envers aquells que ocupessin o transitessin per l'escala, situats (almenys a nivell purament físic) molt per damunt d'ells.

La clara associació que existeix entre l'edifici sud i el talaiot ens porta a plantejar que aquestes funcions d'emmagatzematge i redistribució dels productes agrícoles estarien potser lligades a algun tipus d'apropiació per part d'aquests sectors de la població situats en una posició preeminent. Ens trobaríem tal vegada, per tant, en el context d'una societat amb unes incipients desigualtats socials. S'ha constatat, en alguns casos (com a Malta o Xipre) que l'arquitectura monumental és un dels primers elements que apareixen en societats en procés de jerarquització social, abans fins i tot de la incorporació de béns de prestigi (objectes exòtics, etc) (Knapp, 2008). En aquest sentit, l'edifici de Cornia Nou seria comparable potser amb els temples maltesos i altres manifestacions primerenques d'arquitectura monumental d'arreu de la Mediterrània; tot i que som conscients que aquest fenomen és, a Menorca, quelcom força més tardà.

Pel que fa a la ceràmica, en aquest edifici hi tenim representades algunes de les primeres formes ceràmiques (posar nombres de peces) posteriors al gran canvi tecnològic en la terrisseria que s'ha identificat amb l'inici del que coneixem, almenys a Menorca, com a cultura talaiòtica (Garcia, Molera, Vendrell, 2001). Aquest canvi ve marcat per l'aparició de noves formes ceràmiques, però també per la generalització de pastes amb abundant desgreixant calcari. Aquestes nous materials proporcionen recipients amb textures més poroses, però permeten la fabricació de grans contenidors, tan importants per l'emmagatzemament d'excedents alimentaris. L'ús d'engalbes i brunyits es pot interpretar, tal vegada, com una solució als problemes generats per la porositat dels nous materials. Sembla ser, per tant, que els canvis en les formes i les dimensions de les peces que es documenten en aquest període estan posant de manifest un canvi en les necessitats de les comunitats humanes que les produeixen.

Aquests contenidors aniran adquirint, paulatinament, perfils més bombats. Paral·lelament, les decoracions d'altres tipus de peces es van fent més profuses, tal com veiem a jaciments com Trebalúger, cap als segles XIII-XII BC (falta cita

o a sa Creu d'en Ramis (Depalmas, Plantalamor, Pons, —). El material ceràmic d'aquests jaciments presenta característiques similars a les de l'edifici sud del talaiot oest de Cornia Nou. En aquest cas, veiem que aquestes tipologies es combinen amb altres, que s'interpreten com formes més avançades des d'un punt de vista cronològic, com les pitoides i olles carenades (aquestes relativament abundants) que juntament amb les troncocòniques (també freqüentment decorades) es podrien situar a finals del segon mil·lenni BC o a inicis del primer.

És sobre aquestes formes troncocòniques i carenades que, ja en el primer mil·lenni BC, proliferen les decoracions incises geomètriques, amb motius en forma d'espiga o espina de peix, línies paral·leles i punts i cercles impresos.

BIBLIOGRAFIA

- ALBA, E. (2007): *Alcuni edifici protostorici della sardegna nord-occidentale e della Corsica meridionale: aspetti e problemi*. En D'ANNA (coord.): *Corse et Sardaigne préhistoriques. Relations et échanges dans les contexte Méditerranéen*, pp. 323-333. París.
- ALCOVER, J., RAMIS, D., COLL, J., TRIAS, M. (2001): *Bases per al coneixement del contacte entre els primers colonitzadors humans i la naturalesa de les Balears*. *Endins*, 24, pp. 5-57. Palma de Mallorca.
- ATZENI, E. (1996): *La cultura de vaso campaniforme e le facie di Bonannaro nel Bronzo antico sardo*. *L'antica età del Bronzo. Atti del Convegno di Viaregio (Otavo)*, pp. 385-396. Firenze.
- BASOLI, P., DORO, L. (—): *Il sito fortificato di Sa Mandra Manna-Tula (SS) nel quadro del megalitismo e dei successivi sviluppi culturali*. En premsa.
- BOVER, P., ALCOVER, J. (2007): *Extinction of the autochthonous small mammals of Mallorca (Gymnesic Islands, Western Mediterranean) and its ecological consequences*. *Journal of Biogeography*, 35, pp. 1112-1122. Oxford.
- CAMPS, G. (1988): *Préhistoire d'une île. Les origines de la Corse*. París.
- CESARI, J. (1986): *Le néolithique et les Chalcolithique du gisement des Calanchi (Sollacaro-Corse du Sud)*. IV Colloque d'histoire et d'archéologie de Bastia. Ville de Bastia.
- CESARI, J. (1989a): *Résultats archéologiques sur deux nouveaux gisements de Corse du Sud: I Calanchi-Sapara Alta (Sollacaro) et Calzola-Castellucciu (Pila-Canale)*. Atti del II Con-

- vegno di studi "Un millennio di relazioni fra la Sardegna e i Paesi del Mediterraneo" pp. 465-477. Selargius-Cagliari.
- CESARI, J. (1989b): *Contribution à l'étude des habitats de l'Age du Bronze de la Corse du Sud*. Actes de la Table-Ronde de Lattes et Aix-en Provence, 15-18 avril 1987, pp. 69-83. Montpellier.
- COSTA, L. J. (2004): *Corse Préhistorique. Peuplement d'une île et modes de vie des sociétés insulaires (IX-II millénaires av. J. C.)*. Paris.
- DEPALMAS, A. (1989): *La Cultura di Monte Claro: considerazioni e aspetti tipologici*. Antichità sarde, studi e ricerche 2, pp. 5-63. Sassari.
- DEPALMAS, A., PLANTALAMOR, LI. i PONS, O. (—): *I materiali pretalaiotici e talaiotici di Sa Creu d'En Ramis*. En premsa.
- DEPALMAS, A., PLANTALAMOR, LI. (2003): *La ceramica pretalaiotica a Minorca in relazione con la Sardegna e l'area orientale del Mediterraneo occidentale*. Sardinia, Corsica et Baleares Antiquae. International Journal of Archaeology, 1, pp. 53-64. Roma.
- GARCIA, J. (1998): *Caracterització de ceràmica pretalaiòtica de l'illa de Menorca mitjançant la datació per termoluminiscència*. Treballs del Museu de Menorca, 18, Maó.
- GARCIA, J., MOLERA, J., VENDRELL, M. (2001): *Caracterització de ceràmiques prehistòriques de l'illa de Menorca*. Treballs del Museu de Menorca, 23. Maó.
- GUTHERZ, X., JALLOT, L. (1989): *Les habitats chalcolithiques ceinturés de l'Hérault oriental*. Actes de la Table-Ronde de Lattes et Aix-en Provence, 15-18 avril 1987, pp. 111-126. Montpellier.
- HARDING, A. F. (2000): *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1910). *Las naus o nauetas de Menorca*. Revista de Menorca, Año XIV, 5ª época, pp. 107-112. Maó.
- JUAN, G., PLANTALAMOR, LI. (1997): *Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Blanca*. 1986-1993. Maó, Treballs del Museu de Menorca, 21.
- KNAPP, B. (2008): *Monumental Architecture, Identity and Memory*. Proceedings of the Symposium: Bronze Age Architectural Traditions in the East Mediterranean: Diffusion and Diversity, pp. 47-59. Munich.
- KRISTIANSEN, K., LARSSON, T.B. (2005): *The Rise Bronze Age Society*. Travel, Transmissions and Transformations. Cambridge: Cambridge University Press.
- MANCA, L., DEMURTAS, S. (1991a): *Il complesso fortificato di Crastu-Soddi (Oristano)*. Saggio di analisi sulle strutture di fortificazioni in Sardegna. Hommage au Dr Jean Arnal. Colloque international, pp. 315-321. Lattes.
- MANCA, L., DEMURTAS, S. (1991b): *Elementi di iconografia mediterranea (protonuraghi a camera naviforme)*. Trabajos de Prehistoria, 48. Madrid.
- MANCA, L., DEMURTAS, S. (1992): *Tipologie nuragiche: I protonuraghi con Corridoio Passante*. A TYKOT, ANDREWS (eds.): Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea, pp. 176-184. Oxford.
- MORAVETTI, A. (2002a): *Il complesso megalítico di Monte Baranta e la Cultura de Monte Claro*. Nuovo Bulletin Archeologico Sardo, 5. Sassari.
- MORAVETTI, A. (2002b): *Monte Baranta e la Cultura de Monte Claro*. Sardegna Archeologica. Scavi e Ricerche, 3. Sassari.
- MURRAY, M.A. (1934): *Cambridge excavations in Minorca*. Sa Torreta. Londres.
- PLANTALAMOR, LI. (1975): *La naveta Clariana*. Mayurqa, 14, pp. 231-246. Palma de Mallorca.
- PLANTALAMOR, LI., LÓPEZ, J. (1983): *La naveta occidental de Biniac-Argentina (Alaior, Menorca)*. Noticiario Arqueológico Hispánico, 15, pp. 361-381. Madrid.
- PLANTALAMOR, LI. (1991a): *El conjunt de Curnia (Maó) i l'evolució cultural a Menorca oriental al II mil·lenari A.C.* Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana, 47, pp. 3-18. Palma de Mallorca.
- PLANTALAMOR, LI. (1991b): *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu context cultural*. Treballs del Museu de Menorca, 12. Maó.
- PLANTALAMOR, LI. (1994): *Les îles Baléares et Pitiüses au debut de la métallurgie*. XXIV Congrès Préhistorique de France. Le Néolithiques du Nord-Ouest méditerranéen, pp. 279-293. Carcassonne.
- PLANTALAMOR, L., MARQUÉS, J. (eds.) (2001): *Biniaí Nou*. El Megalitisme mediterrani a Menorca. Treballs del Museu de Menorca 24. Maó.
- PLANTALAMOR, LI., MARQUÈS J. (eds.) (2003): *El sepulcre d'Alcaidús*. El megalitisme de Menorca en el context de la Mediterrània occidental. Treballs del Museu de Menorca 26. Maó.

- PLANTALAMOR, LI., VILLALONGA, S., MARQUÉS, J. (eds.) (2008): *Monument funerari de Son Olivaret*. Treballs dels Museu de Menorca 30. Maó.
- PLANTALAMOR, LI., ANGLADA, M. i FERRER, A. (—): *Els aixovars dels sepulcres col·lectius de l'illa de Menorca: elements de tradició neolítica i calcolítica i evidències de relacions amb l'exterior*. En premsa.
- RAMIS, D., L. PLANTALAMOR, J. CARRERAS, M. TRIAS, G. SANTANDREU (2007): *S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears*. Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana, 63, pp. 333-348. Palma de Mallorca.
- RAMIS, D. (2010): *From Colonisation to Habitation: Early Cultural Adaptations in the Balearic Bronze Age*. A VAN DOMMELEN, KNAPP (eds.) *Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality and Mediterranean Identities*, pp. 64-84. Londres.
- ROSSELLÓ, G., SERRA BELABRE, M.L. (1971): *Excavación y restauración de la naveta meridional de Rafal Rubí (Alayor, Menorca)*. Noticiario Arqueológico Hispano XVI, pp. 55-77. Madrid.
- TANDA, G., MINGHETTI, G., MURA, A., PITTUI, G., OGGIANO, G., MELONI, S., ODDONE, M., (1988): *Sull'origine della cultura Ozieri: contributo di indagini chimico-fisiche*. *Antichità Sarde. Studi e ricerche*, 106.
- VAN STRYDONCK, M., LANDRIE, M., BOUDIN, M., GROOTES, P., NADEAU, M. J., SPARKS, R., KEPPENS, E. (2002): *Royal Institute for Cultural Heritage. Radiocarbon dates XVIII*. Institut Royal du Patrimoine Artistique. Brussel·les.
- VIRILI, F. L., GROSJEAN, J. (1979): *Guide des sites Torrèens de l'Âge du Bronze Corse*. París.
- WEBSTER, G. (1991): *Monuments, mobilization and Nuragic organization*. *Antiquity*, 65, pp. 840-856. York.